

**«6D030200-Халықаралық құқық» мамандығы бойынша
PhD докторы дәрежесін алу үшін ұсынылған**

Арын Айжан Арынқызының

**«Қылмыстық сот өндірісінде күдіктінің құқықтарын қамтамасыз
етудің халықаралық-құқықтық стандарттары: Қазақстан
Республикасының заңнамасына имплементациялаудың мәселелері»
тақырыбындағы диссертациялық жұмысына**

АҢДАТПА

Диссертацияның жалпы сипаттамасы. Диссертация қылмыстық сот ісін жүргізуде күдіктінің құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық-құқықтық стандарттарына, оны Қазақстан Республикасының заңнамасына имплементациялаудың мәселелерін талдауға арналған. Жұмыста күдіктінің іс жүргізу мәртебесінің түсінігі мен түрлеріне ғылыми талдау жасалған, сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету мен іске асыруды оңтайландыруға бағытталған теориялық және тәжірибелік маңызы бар ұсыныстар әзірленген, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің шегінде күдіктіні ақтаудың ерекшеліктері талданған, сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында күдіктінің құқықтарын қамтамасыз етуде жекелеген халықаралық-құқықтық стандарттарды имплементациялауды талдауға талпыныс жасалған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Тәуелсіздік алған сәттен бастап, Қазақстандық қылмыстық іс жүргізу құқығы ғылымында біздің қоғамымызда болып жатқан түбегейлі саяси, экономикалық, құқықтық өзгерістерге байланысты қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мәселесі ерекше өзекті болды. 2014 жылы Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық-процестік кодексі қабылданғаннан бері, бұл мәселе, оның кейбір өзгерістерінде, аксиоманың шешімі табылды деп айтуға болады, яғни мемлекет пен қоғамның саяси және экономикалық өміріндегі күрт өзгерістер, сөзсіз, қылмыс деңгейінің өсуіне әкеледі. Қазақстан тарихында бұл, атап айтқанда, 90-жылдары тәуелсіздік алғаннан кейін болды.

Қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтарын қорғаудың тиімділігін арттыру мақсатында қылмыстық сот ісін жүргізуді жетілдірудің өзектілігі қылмыстық процеске азаматтардың құқықтарын іске асыру проблемаларына құқық қолдану практикасының қажеттілігімен негізделген.

Қазақстан Республикасында жүргізіліп жатқан соттық-құқықтық реформа, барлық құқықтық жүйені демократияландыруға, адамның құқықтарының тиімді сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған. Сондықтан да жаңа қылмыстық іс жүргізу заңы қылмыстық сот ісін жүргізудің мақсаты ретінде, қылмыстан зардап шеккен адамдар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды, жеке адамды заңсыз және негізсіз айыптаудан, соттаудан, оның құқықтары мен бостандықтарын шектеуден қорғауды таныды.

Осыған байланысты қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың және бірінші кезекте конституциялық құқықтары қылмыстық іс бойынша іс жүргізу шеңберінде шектелуі мүмкін адамдардың құқықтарын құқықтық реттеуді күшейтуге баса назар аударылды. Бұл жерде күдіктінің іс жүргізу фигурасы ерекше орын алады, өйткені оны қылмыстық процеске тарту, оған қарсы мәжбүрлеу сипатындағы шараларды қолдану жүзеге асырылады.

XVIII ғасырда Ресей империясының (Қазақстан құрамына кірді) қылмыстық сот ісін жүргізуде күдікті сияқты қатысушы пайда болған сәттен бастап, ол туралы заңнама қарапайым терминнен бастап тұтас қылмыстық іс жүргізу институтын қалыптастыруға дейінгі күрделі және ұзақ жолдан өтті және бірнеше өзгерістерге ие болды. Күдікті деген кім екендігі, адамды осындай деп танудың негіздері қандай, оның іс жүргізушілік мәртебесінің мазмұны қандай екендігі туралы ғылымда орын алған пікірлердің алуан түрлілігі, осы диссертациялық зерттеуді жүргізудің қажеттілігін түсіндіреді. Аталған мәселенің ғылыми аспектілерін қарап-шешпей, тұлғаны заңсыз және негізсіз қылмыстық қудалаудан, оның құқықтары мен бостандықтарын шектеуден қорғау ғана емес, сонымен қатар тергеу сапасын айтарлықтай арттыру, сондай-ақ қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде заңдылықты қамтамасыз ету мүмкін емес.

Бұл мәселені зерттеудің маңыздылығы, сонымен қатар қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасына сәйкес, адамның күдікті мәртебесінде болу уақытының ұлғаюымен түсіндіріледі. Сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде, адам іс бойынша тергеудің барлық уақыты аралығында қылмыстық процестің аталған қатысушысы ретінде болады. Мұндай жағдайда күдіктінің құқықтары мен бостандықтары сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарымен айтарлықтай үлкен көлемде шектелуі және бұзылуы мүмкін.

Осы диссертациялық жұмысты дайындау кезінде, бірқатар қылмыстық істерді зерделеу нәтижесінде, анықтаушылар мен тергеушілердің ҚР ҚПК-нің 64-бабында көрсетілген күдікті адамдардың құқықтарын түсіндірмеуі және бұзуы, қылмыстық істі тергеу барысында алынған дәлелдемелерді жарамсыз деп тануы, қылмыстық сот ісін жүргізу қағидаттарын бұзу мәселелері-тәжірибеде жиі кездесетіндігін анықтауға мүмкіндік берді.

Мұндай жағдай заңның талаптарын тиісті дәрежеде орындамау болып табылғандықтан, сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарының беделіне теріс әсер етеді. Сондықтан құқық қорғау органдары қызметінің тиімділігін арттыру және қылмыстық сот ісін жүргізуге тартылған азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету аясында, процестің жаңа қатысушысы, яғни қылмыстық құқық бұзушылыққа күдікті адамның пайда болуына алып келетін, іс жүргізу шешімдерінің заңдылығы мен негізділігі мәселелерін зерттеу ерекше өзектілікке ие болады.

Бұдан басқа адамды күдікті деп тану негіздерінің мәселелерін зерттеудің маңыздылығы, осы қылмыстық іс жүргізу қатынастарын, сондай-ақ адамды қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге күдікті ретінде тарту құқығы бар лауазымды адамдардың өкілеттіктерін заңнамалық реттеудің тұрақсыздығымен айқындалған.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы аталған диссертациялық зерттеудің теориялық және тәжірибелік маңыздылығын көрсетеді және диссертация тақырыбын таңдауға себепші болды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізу кезінде күдіктінің құқықтарын қамтамасыз ету мәселелері, адамды осындай деп танудың жекелеген негіздері көптеген ғалымдардың зерттеу пәні болып табылады, атап айтқанда: С.К. Жүрсімбаев, Л.Ш. Берсүгірова, Е.Т. Алимкулов, Г.А. Қуаналиева, Е.О. Алауханов, М.Ч. Қоғамов, Б.Х. Төлеубекова, С.М. Апенев, А.Ж. Садыков, Е.Е. Ерешев, З.З. Зинатуллин, А.Н. Ахпанов, С.Т. Тыныбеков, А.Б. Шарипова, Г.Н.Мухамадиева, В.Н. Авдеев, Ф.Н. Багаутдинов, В.П. Божьев, А.Д. Бойков, Б.Б. Булатов, М.Г. Гайдышева, Л.И. Герасимова, В.Н. Григорьев, О.С. Гречишникова, Э.П. Григонис, Е.В. Гусельникова, А.П. Гуляев, М.П. Давыдов, С.П. Ефимичев, О.А. Зайцев, Л.М. Карнеева, Н.И. Капинус, К.Б. Калиновский, В.В. Кальницкий, Н.Н. Ковтун, З.Ф. Коврига, М.Н. Клепов, О.Л. Кузьмина, Э.Ф. Куцова, А.М. Ларин, Л.Г. Лифанова, П.А. Лупинская, П.Г. Марфицин, В.М. Михайлов, И.Л. Петрухин, В.М. Савицкий, Е.В. Сопнева, Ю.И. Стецовский, П.А. Смирнов, В.В. Смирнов, Д.К. Стригалева, М.С. Строгович, М.А. Чельцов, А.А. Чувилев, В.С. Шадрин, С.А. Шейфер және т.б. Алайда бірқатар мәселелер тиісті дәрежеде теориялық тұрғыда зерттелмей калған.

Диссертациялық зерттеудің объектісі мен пәні. Диссертациялық зерттеудің объектісі – мазмұны жаһандану дәуірінде сотқа дейінгі іс жүргізу сатысындағы күдіктінің іс жүргізу мәртебесі, құқықтық жағдайы болып табылатын қылмыстық іс жүргізу қатынастары танылады.

Зерттеудің пәні болып ҚР қолданыстағы және заңдық күші жойылған қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормалары, күдіктінің іс жүргізу мәртебесін, сонымен қатар қылмыстық сот ісін жүргізуде адамды күдікті деп танудың негіздерін реттейтін, ҚР-мен ратификациялаған халықаралық келісімдер және оларды қолдану тәжірибесі танылады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Жұмыстың мақсаты- қылмыстық іс жүргізу доктринасының, заңнамасының, халықаралық заңнаманың және оны қолдану тәжірибесінің қазіргі кезде дамуы кезеңінде, күдіктінің іс жүргізу мәртебесінің түсінігі мен түрлерін ғылыми талдау, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету мен іске асыруды онтайландыруға бағытталған теориялық және тәжірибелік маңызы бар ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Аталған мақсатқа жету үшін бірқатар міндеттерді шешу қажет болды:

- 1) «Күдік» ұғымын және мәнін тарихи аспектіде қарастыру және талдау;
- 2) Соттық-құқықтық реформа шеңберінде адамды күдікті деп танудың түсінігі мен ерекшеліктерін анықтау;
- 3) Қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасындағы күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерінің кепілдіктерін анықтау;
- 4) Күдіктінің құқықтарын қорғауда прокурорлық қадағалаудың және соттық бақылаудың ерекшеліктерін ашу;
- 5) Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің шегінде

күдіктіні ақтаудың ерекшеліктерін талдау;

б) Сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында күдіктінің құқықтарын қамтамасыз етуде жекелеген халықаралық-құқықтық стандарттарды имплементациялауды талдау.

Зерттеудің әдіснамасы мен әдістемесі. Теориялық және қолданбалы материалдарды алудың құралы- объективті шындықты танудың жалпы ғылыми диалектикалық әдісі және жеке-ғылыми әдістер: тарихи, салыстырмалы-құқықтық, формальды-логикалық, сондай-ақ бақылау, талдау, синтез, аналогия, моделдеу және жалпылау болды.

Зерттеудің нормативтік базасы Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. Қазақстан Республиканың Жоғарғы сотының нормативтік қаулылары және халықаралық шарттар болып танылады.

Қорытындылардың негізділігі үшін автордың жеке өзі, сондай - ақ оның жетекшілігімен 2017-2018 жылдары 150-ден астам тергеушілер мен анықтаушыларға сауалнама жүргізілді.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы, ең алдымен, 2014 жылғы 4 шілдеде ҚР жаңа Қылмыстық-процестік кодексі қабылданғаннан кейін, алғаш рет монографиялық деңгейде күдіктілердің құқықтық жағдайының негіздерін тарихи және қолданыстағы ҚР ҚПК-нің жағдайында кешенді зерттеуге әрекет жасалды.

Қорғауға шығарылатын негізгі тұжырымдар:

1) «Күдіктің» мәні мен түсінігін тарихи талдау негізінде оның тарихи түсінігі мен қылмыстық іс жүргізу ғылымында пайда болу кезеңі анықталды, сондай-ақ заңнаманы және құқық қолдану тәжірибесінің деректерін талдау негізінде күдіктілер институтының дамуының төрт кезеңін бөліп көрсетуге мүмкіндік жасалды.

2) Қазіргі кезеңде күдіктінің құқықтық мәртебесін, сондай-ақ қазіргі уақыттағы күдіктінің қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуының теориялық және тәжірибелік мәселелерін талдай отырып оның негізгі компоненттерін анықтауға мүмкіндік берді және біздің ойымызша, оның құқықтық мәртебесі мазмұнының құрылымына мынадай элементтерді жатқызуға болады: қылмыстық іс жүргізу мәніндегі азаматтық; құқық субъектілік; заңды мүдделер; құқықтар мен міндеттер; құқықтары мен заңды мүдделерінің кепілдіктері.

3) Күдіктінің құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін, қорғаушы іске қатыса алатын кезең аса маңызды болып табылады.

Шақырылған қорғаушы келмеген жағдайда, күдіктіге басқа қорғаушы шақыруды ұсыну міндетін анықтаушыға, тергеушіге, прокурорға және сотқа жүктеу қажет. Сондықтан ҚР ҚПК 68-бабының 3-бөлігінде «құқылы» деген сөзді «міндетті» деген сөзбен ауыстырған жөн.

4) Шетелдік оң тәжірибені, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізу қағидаларын, әсіресе кінәсіздік презумпциясы қағидасын талдай отырып, біз, қазіргі кезде «Айыпталушы» деп аталатын ҚР ҚПК 65-бабы, кінәсіздік презумпциясы қағидасына және халықаралық стандарттарға сәйкес келмейді деген қорытындыға келдік, онда «әркім өзінің қылмыстық құқық бұзушылық

жасаудағы кінәлілігі осы Кодексте көзделген тәртіппен дәлелденгенге және соттың заңды күшіне енген үкімімен белгіленгенге дейін кінәсіз болып саналады» деп көрсетілген, сондай-ақ тәжірибені талдау, адамның «айыпталушы» құқықтық мәртебесінде ұзақ уақыт болмайтындығын, осыған байланысты ҚР ҚПК-нің 64 және 65-баптарын біріктіріп, ҚР қылмыстық іс жүргізу заңнамасынан «айыпталушы» дегенді алып тастай отырып, аталған бапты «Күдікті» деп атауды ұсынамыз. Бұл соңғы уақытта жүргізіліп жатқан реформаларға сәйкес келер еді.

5) Дамыған елдердің іс жүргізу жүйелерінде, жеке тұлғаны оның құқықтары мен бостандықтарын заңсыз және негізсіз шектеуден қорғауға едәуір дәрежеде кепілдік берілген. Бұл елдердің заңнамасы қылмыстық сот ісін жүргізу аясындағы адам құқықтарын сақтау саласындағы халықаралық стандарттарға барынша жақындатылған. Осыған байланысты бүгін ҚР-да жүргізіліп жатқан соттық-құқықтық реформа шеңберінде адамның қисынды мерзім ішінде сот талқылауына құқығын қамтамасыз ету мақсатында ҚР ҚПК-не тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет. Атап айтқанда, шетелдік оң тәжірибеге жүгіне отырып, сотқа дейін күзетпен ұстаудың осындай ұзақ мерзімін шектеу керек; бұдан басқа, қылмыстық іс жүргізушілік мәжбүрлеудің өзге де шараларын қолдану мерзімдерін енгізу (қысқарту) туралы да ойлану қажет, олар бүгінгі таңда тергеудің бүкіл мерзіміне (мысалы, ешқайда кетпеу, лауазымынан уақытша шеттету және т.б. туралы қолхат) созылуы мүмкін.

6) ҚР ҚПК-де сотқа дейінгі тергеп-тексеру және сот талқылауы жүргізілгенге дейін, яғни қылмыстық қудалау мерзімі аяқталғанға дейін ұйқамақта ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын қолдану мерзімі белгіленбеген. Сонымен қатар, ұйқамақ, күзетпен ұстау сияқты шаралар бостандыққа және жеке басқа қолсұғылмаушылыққа құқықты шектейді, соның салдарынан оны қолдану сот шешімімен негізделген. Осыдан аталған бұлтартпау шарасын қолданудың қисынды мерзіміне қатысты халықаралық-құқықтық талап та туындайды. Бұдан басқа, Токиолық Ереженің 11.1-бабына сәйкес, түрмеге қамауға алумен байланысты емес шаралардың қолданылу мерзімі, түрмеге қамау үшін белгіленген мерзімнен аспауы тиіс және соның салдарынан ұйқамақ, кез келген балама бұлтартпау шарасы сияқты, күзетпен ұстау мерзімінен аспауы және балама бұлтартпау шараларын қолдануды ұзарту тәртібі көзделуге тиіс.

Диссертациялық зерттеудің теориялық маңыздылығы.

Зерттеудің теориялық маңыздылығын философия, әлеуметтану, құқықтың жалпы теориясы, халықаралық, қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу, азаматтық, криминалистика, жедел-іздестіру қызметі, жалпы және құқықтық психология саласындағы жұмыстар құрады.

Диссертациялық зерттеудің нормативтік базасы ретінде халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидалары мен нормалары, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізу қатынастарының субъектісі ретінде күдіктінің іс жүргізу мәртебесін және Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық-процестік кодексі мен адам құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық стандарттары аясында адамды күдікті деп тану негіздерін реттейтін Қазақстан

Республикасының Конституциясында, Қылмыстық кодексте, Қылмыстық-процестік кодексте және басқа да заңнамада бекітілген ережелер пайдаланылды.

Алынған нәтижелердің тәжірибелік маңыздылығы. Жұмыс нәтижелері - алынған қорытындылар, тұжырымдалған анықтамалар, ұсыныстар, күдіктінің қорғалу жағдайын талдау:

- заң шығару процесінде;
- күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыруды неғұрлым тиімді қамтамасыз ету үшін қылмыстық процесті жүргізетін субъектілердің құқық қолдану қызметінде;
- университеттердің заң факультеттерінде және басқа да заң оқу орындарында, сондай-ақ «Қылмыстық іс жүргізу құқығы» оқу пәні бойынша біліктілікті арттыру курстарында және қылмыстық-құқықтық мамандандудың тиісті арнайы курстарында оқытудың тиімділігін арттыруда;
- осы және онымен байланысты мәселелер бойынша одан әрі ғылыми зерттеулер жүргізу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеудің эмпирикалық негізін соңғы бес жылда (2016-2020 жж.) күдіктілермен, айыпталушылармен жасалған онша ауыр емес, ауырлығы орташа, ауыр және аса ауыр қылмыстар мен қылмыстық теріс қылықтардың статистикасын зерттеу нәтижелері; диссертантпен арнайы әзірленген жоспар бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімінде тіркелген құқық бұзушылықтардың санын, сонымен қатар күдікті, айыпталушы деп танылған тұлғалардың санын ашып көрсететін Алматы қаласының Полиция басқармасының 2016-2020 жылдар аралығында сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарымен тергелген 50-ден астам қылмыстық істерді зерттеу нәтижелері; мерзімді баспасөзде жарияланған тергеулік-прокурорлық тәжірибе материалдары, ішкі істер және прокуратура органдары тергеушілерінің сұрау нәтижелері болып табылады.

Зерттеу нәтижелерін анықтау. Зерттеудің негізгі нәтижелері мен ережелері, ғылыми ұсыныстары 12 жарияланымда көрініс тапқан. Оның ішінде: 6 мақала- Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым сапасын қамтамасыз ету Комитетінің тізімімен ұсынылған журналдарда, 5 мақала- халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда, 1 мақала Scopus базасына кіретін журналда жарияланған.

Зерттеу материалдарының сыннан өтуі.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері және оларға негізделген қорытындылар мен ұсыныстар, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық құқық кафедрасының кеңейтілген мәжілісінде талқылаудан өтіп, ғылыми жарияланымдар дайындауда қолданылды.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі зерттеудің пәні, мақсаттары мен міндеттерімен анықталады және анықтамалардан, белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспеден, сегіз бөлімді біріктіретін үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.